

WETENSCHAP GERELATIVEERD

KANTTEKENINGEN UIT DE LEEFWERELD

(Rede uitgesproken op 29 november 2021 ter afscheid van het ambt van bijzonder hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam door Ruben Gowricharn)

Meneer de rector,

Dames en heren,

Familie

‘Wetenschap is de productie van generaliseerbare en reproduceerbare kennis.’ Ik hóór het hem nog zeggen. Het was tijdens het college ‘inleiding tot wetenschapsfilosofie’ voor eerstejaarsstudenten niet-westerse studies aan de toenmalige Rijksuniversiteit Leiden. De docent legde uit dat een wetenschappelijke uitspraak generaliseerbaar moet zijn. Hij gaf tal van voorbeelden, die allemaal afgeleid waren van het werk van de toen populaire filosoof Karl Popper. De uitspraak ‘ganzen zijn wit’ is te verwerpen op het moment dat je een zwarte gans tegenkomt. De voorbeelden overtuigden mij niet, maar ik had toen niet de inzichten om met de docent in discussie te gaan. Waar ik aan twijfelde was: zou die ene zwarte gans de algemene ervaring tenietdoen dat ganzen over het algemeen wit zijn? De eis van generaliseerbaarheid betekent ook dat in de sociale wetenschappen weinig wetenschappelijke uitspraken

mogelijk zijn. Want op praktisch alle uitspraken in de menswetenschappen is wel een afwijking te vinden of het tegendeel vast te stellen.

Anders dan in de natuurwetenschappen, waarin bijvoorbeeld de uitspraak ‘een steen valt op aarde altijd naar beneden’ gedaan kan worden, is in de sociale wetenschappen een volledige generalisatie dus niet mogelijk. Die perfecte natuurwetenschappelijke generalisatie zou volgens mij de sociale wetenschappen moeten nopen tot een bescheiden opstelling. Want deze disciplines, die de ‘sociale mens’ als object van onderzoek hebben, verschillen fundamenteel van de natuurwetenschappen. Bovendien kennen de mensen zelf betekenis toe aan hun handelen, wat concurreert met de betekenisgeving door sociale onderzoekers. Stenen daarentegen geven geen betekenis aan zichzelf en dus kunnen natuurkundigen van alles zeggen.

Belangrijker dan de discrepanties vind ik dat de definities van wetenschap soms schuren met de ervaring in het dagelijks leven. Deels ligt dat aan de verschillen in methoden in de wetenschap, vooral aan de miskennis van het feit dat de subjectiviteit van de onderzoeker doorwerkt in het onderzoeksresultaat. Erkenning van dit verschijnsel zou implicaties moeten hebben voor de methodologie, de wijze waarop concepten handen en voeten krijgen, alsook de belangrijkste onderliggende vooronderstellingen. Met deze gedachten heb ik mijn hele loopbaan geworsteld. Over enkele van deze zaken wil ik het vandaag met u hebben. Bij een afscheidsrede lijkt het me gepast te putten uit mijn

ambtelijke en academische onderzoekservaringen en met name uit het deel dat betrekking heeft op de leefwereld. Ik beperk mij in deze rede tot het kwalitatief onderzoek, maar in het boekje dat u na afloop van deze zitting ontvangt staat alles uitgebreider en bespreek ik ook het kwantitatief onderzoek. Ik begin met de subjectiviteit van de onderzoeker

De kerntaak van de wetenschap is het produceren van kennis. Wat kennis nu precies is, aan de hand van welke kenmerken je haar kan identificeren of classificeren, wordt tijdens de universitaire opleiding zelden duidelijk gemaakt. Wat opvalt in de definities is dat wetenschap bestaat uit uitspraken. Het gaat niet om inzichten in een materie of om waarheidsvinding, maar om uitspraken, vaak oneliners, die de status ‘waar’ of ‘onwaar’ krijgen. Om een voorbeeld te geven: zijn Nederlanders zuinig? We kunnen twisten over wat ‘zuinig’ precies is, maar ik heb wel het gevoel dat autochtone Nederlanders op de centjes letten, al is die eigenschap bij de jongere generatie minder onderscheidend. Maar je kan ook aanvoeren dat Nederlanders makkelijk geven tijdens inzamelingsacties voor noodsituaties in de wereld. En ja, natuurlijk is het zo dat ze minder geven naarmate de ramp zich verder weg voltrekt, en dat ze meer aan dieren besteden dan aan vluchtelingen. Maar dat zijn kanttekeningen bij een algemene eigenschap dat dit gierige volk gul kan zijn. Met andere woorden: tegenstrijdige

eigenschappen kunnen samengaan. De sociale werkelijkheid is hybride en laat zich niet vangen in oneliners.

Afgezien van de hybriditeit van de werkelijkheid is er nog een probleem met de wetenschap. Dat is de opvatting dat de geproduceerde kennis cumulatief moet zijn. Het is waar dat elke generatie haar eigen geschiedenis schrijft, net als het waar is dat elke generatie haar eigen werkelijkheid vormgeeft. De sociale werkelijkheid is dus ook fluïde, waardoor de kennisproductie zich moeilijk laat cumuleren. Telkens moet worden nagegaan of de elementaire deeltjes van die werkelijkheid – individuen, gezinnen, bedrijven, instituties – nog dezelfde eigenschappen bezitten en of oude theorieën nog van toepassing zijn. Soms is dat het geval, meestal niet.

Dat komt doordat theoretische kennis in de sociale wetenschappen geformaliseerde uitspraken zijn van extracties van een specifieke samenleving, dus van ervaringen. Die zijn ingebed in specifieke politieke, culturele en historische contexten, waardoor elk concept specifieke zaken verklaart. Daardoor kunnen wetenschappelijke uitspraken maar beperkt gegeneraliseerd worden. Ook de eis van cumulatie is een probleem omdat elke samenleving specifieke kenmerken heeft en voortdurend verandert. De productie van cumulatieve kennis is daardoor beperkt, en de verzamelde kennis is alleen van toepassing op die specifieke samenleving of een verzameling gelijksoortige samenlevingen.

Je kan niet cumuleren als je niet aansluit of voortbouwt op de bestaande kennis. Maar wat als de kennis is verouderd? In de jaren vijftig van de vorige eeuw, bijvoorbeeld, werd het gezin in Nederland gedefinieerd als bestaande uit man, vrouw en kinderen. Kinderen werden in gezinnen verzorgd en opgevoed; het gezin was een institutie die door een huwelijk werd bezegeld en een grote houdbaarheid had. Geen wonder dat het gezin als de hoeksteen van de samenleving werd beschouwd. Tal van ontwikkelingen hebben die centrale functie van het gezin ondermijnd: gezinnen zijn huishoudens geworden en daarvan zijn er eenpersoonshuishoudens, huishoudens zonder kinderen, huishoudens met kinderen, huishoudens met en zonder kinderen maar met dieren, huishoudens met inwonende derden enzovoorts. Ondertussen is de levensduur van het gezin een stuk minder lang geworden en is de opvoedingsfunctie steeds meer overgenomen door televisie, vriendenkring, school, internet, Apple en Google. Hoe cumulatief kan je in de sociale wetenschappen zijn als de micro-eenheden zoals individuen en instituties in relatief korte tijd veranderen?

In de huidige wetenschapspraktijk heerst nog steeds de gedachte dat de resultaten objectief moeten zijn, dat wil zeggen, dat elke onderzoeker tot dezelfde resultaten moet komen bij een replica van het onderzoek. Dat is mogelijk voor laboratoriumonderzoek, archiefonderzoek, jurisprudentie of

onderzoek met bestanden waar niets aan verandert. In disciplines die minder betekenis hechten aan de data en die het primaat leggen bij de betekenisgeving ervan, is het echter een ander verhaal. Zo betoogde historicus Edward Carr dat je de historicus moet kennen om zijn versie van de geschiedenis te begrijpen. Dit idee is niet nieuw: we zagen het al in de Duitse traditie bij Wilhelm Dilthey, Max Weber en Georg Simmel, die de *verstehende* methode propageerden. We zien het ook terug bij tal van andere wetenschapsfilosofen die georiënteerd zijn op de sociale en geesteswetenschappen, zoals Peter Winch, en in Nederland Harry Kunneman, die indruk op mij heeft gemaakt met zijn monumentale boek *De waarheidstrechter*. De kern van het betoog van deze auteurs is: de boodschapper is niet neutraal, hij is zelf een factor in de weergave van de werkelijkheid. Dat is een cruciale verbinding tussen de onderzoeker, de data en de rapportage.

Dit inzicht is al ruime tijd geleden doorgebroken in de kwalitatieve disciplines, waar de onderzoeker steeds indringender wordt gevraagd om zijn rol te verantwoorden. Het is ondertussen gemeengoed om zaken als de steekproefmethodes en de kenmerken van de steekproef te specificeren. Ook moeten kwalitatieve onderzoekers steeds gedetailleerder reflecteren op hun verhouding met respondenten. De methode, de verworven kennis, de persoon van de onderzoeker worden op betrouwbaarheid getoetst met behulp van verschillende vormen van triangulatie. Deze ontwikkeling heeft echter alleen

betrekking op de methodologie van het onderzoek, niet op de rol van de onderzoeker en diens intrinsieke subjectiviteit waar Carr op wees. De subjectiviteit is aanwezig in alle vormen van onderzoek waar de betekenisgeving – cultureel, politiek, theoretisch, statistisch – door de onderzoeker plaatsvindt. De erkenning van de subjectiviteit van de onderzoeker is iets goeds, want hij staat niet buiten de samenleving.

Toch is er nauwelijks gereflecteerd op *hoe* de subjectiviteit van de onderzoeker doorwerkt in het onderzoeksresultaat. Methodologische aanscherpingen die de laatste jaren hebben plaatsgevonden, waarbij onderzoekers de betrouwbaarheid van onderzoeksresultaten via triangulatie verantwoorden, geven de doorwerking van de subjectiviteit van de onderzoeker onvoldoende weer. De suggestie blijft bestaan dat de onderzoeker een grote mate van neutraliteit en onafhankelijkheid kan verwerven door zich aan de voorgeschreven methodologische regels te houden. Mijns inziens is dat niet het geval: de subjectiviteit van de onderzoeker blijft te allen tijde doorwerken, zowel in het kwalitatief als in het kwantitatief onderzoek.

In de culturele antropologie is vaak betoogd dat de visie van de participanten in het onderzoeksresultaat moet terugkomen. Maar omgekeerd heeft de visie van de onderzoeker die doorklinkt in het onderzoeksresultaat weinig aandacht gekregen. Deze doorwerking bespreek ik aan de hand van drie

concepten: de constructie van de werkelijkheid, het ideologisch perspectief van de onderzoeker, en het bestaan van culturele normbeelden.

Het constructivisme is een filosofische stroming die stelt dat de sociale werkelijkheid wordt geconstrueerd. Dat gebeurt via selecties, interpretaties en statistische weergaves.

Het constructivisme in de sociale wetenschappen is een afzetten tegen iets wat bekendstaat als essentialisme. Deze term verwijst naar een voorstelling van de werkelijkheid als onveranderlijk. Zo kunnen eigenschappen van bijvoorbeeld etnische groepen of vrouwen als gefixeerd, bevroren, gestold worden voorgesteld. Hoewel voor zover ik weet alleen Pierre van den Berghe op het terrein van de etnische studies en criminologie een sociobiologisch standpunt innam, bleven sociale wetenschappers doen alsof het essentialisme hen bedreigde. Tot voor kort moesten kwalitatieve onderzoekers ritueel getuigen dat zij het constructivisme aanhingen en daarmee afstand deden van het essentialisme.

Filosofen namen al vrij vroeg stelling tegen de constructivistische mode. Ik verwijs naar Ian Hacking, die zijn boek de veelzeggende titel *The social construction of what?* gaf. Hacking stelt de indringende vraag wat er precies geconstrueerd wordt: feiten? gender? een persoon? een theorie? een beeld? Aan

de hand van een veelheid aan voorbeelden betoogt hij dat er weliswaar enige mate van constructie plaatsvindt, maar dat de marges om dat te doen beperkt zijn. Wat hij meer had mogen doen, is erop wijzen dat een werkelijkheid zich opdringt aan de waarneming, wat bijvoorbeeld het geval is met instituties die macht bezitten, zoals de belastingdienst. Die laat zich niet negeren of construeren.

Gelukkig kent ook de academische mode golfbewegingen. Het constructivisme is tanende, maar laat wel het besef achter dat de onderzoeker door zijn drift om te construeren een aandeel kan hebben in de weergave van het onderzoeksresultaat. Data worden geïnterpreteerd, beelden gemanipuleerd en weergaves van de werkelijkheid vanuit specifieke theoretische stromingen geconstrueerd. Dat wordt steeds nadrukkelijker erkend en in procedurele regels vastgelegd. En dat is een goede zaak, omdat hiermee ook het aandeel van de onderzoeker in het onderzoekersresultaat naar voren komt.

Wij zijn allang voorbij het idee van een objectieve sociale wetenschap en een neutrale wetenschapper die alleen maar een boodschap overbrengt. Wij erkennen, zij het schoorvoetend, dat de spiegel van de maatschappij die wij elkaar voorhouden, beslagen kan zijn en soms een lachspiegel is. Maar wie moet die vertekening corrigeren? Collega-onderzoekers kunnen de geconstrueerde waarheid niet toetsen, omdat zij de desbetreffende werkelijkheid niet kennen en bovendien dezelfde regels hanteren. Ook het aanscherpen van methodologische

regels zal weinig corrigerend zijn omdat die regels alleen de procedures inzichtelijk maken. De toets kan alleen plaatsvinden door een externe partij, de respondenten, aangezien zij vanuit hun leef- en belevingswereld bepalen of de weergave herkenbaar is. Maar helaas worden respondenten zelden in het onderzoek betrokken als toets of correctie. De soms uitgebreide verantwoording van de relatie tussen onderzoeker en onderzochte in het kwalitatief onderzoek suggereert ten onrechte dat de respondenten participanten zijn in het onderzoek. Zij blijven echter objecten van onderzoek en geen gelijkwaardige participanten.

De tweede manier waarop de subjectiviteit van de onderzoeker doorwerkt in het onderzoeksresultaat is via ideologische perspectieven. Ideologieën botsen met andere opvattingen over de inrichting van de samenleving. Neem het voorbeeld van de immigratie. Politieke partijen op de rechterflank zijn mordicus tegen immigratie. De angst voor omvolking, voor verlies van de nationale cultuur en identiteit en, al wordt dat nauwelijks expliciet gezegd, voor verlies van de culturele superioriteit, zijn hier de drijvende krachten. Voorstanders van immigratie wijzen daarentegen op internationale verdragen waarin verplichtingen zijn opgenomen over het vrije personenverkeer en de opvang van vluchtelingen; of op de noodzaak om het nijpend arbeidstekort en de stagnerende bevolkingsgroei via immigratie op te vangen. De ideologische betrokkenheid van onderzoekers kleurt onvermijdelijk hun resultaten, in

negatieve of positieve zin, wat bijvoorbeeld vaak is terug te vinden in de vraagstelling, de onderliggende concepten, de interpretaties van de data, de argumenten, de conclusies en aanbevelingen.

Het derde concept waarmee ik de subjectiviteit van de onderzoeker aan de orde stel, is dat van culturele normbeelden. Het begrip somatisch normbeeld is bij mijn weten voor het eerst gelanceerd door de Nederlandse antropoloog Harry Hoetink, die in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw een studie deed naar partnerkeuzes op Curaçao. Hoetink stelde vast dat mensen hun partners kozen op basis van uiterlijke kenmerken die een ideaal vormden. Op basis daarvan maakten zij selecties. Het ideaalbeeld fungeerde dus als norm, vandaar het begrip norm-beeld.

Normbeelden waren in Hoetinks opvatting mensbeelden die vooral betrekking hadden op het uiterlijk, wat hij benadrukte met het bijvoeglijk naamwoord 'somatisch'. Dat uiterlijk viel samen of overlapte in grote mate met het heersende schoonheidsideaal in de samenleving. In de koloniale Curaçaose maatschappij, waar de sociale gelaagdheid grotendeels samenviel met een kleurenhiërarchie, waarin mensen met een lichte huidskleur de bovenlaag vormden en degenen met een zwarte kleur de onderkant, was de huidtint ook een indicator van de sociale status. De somatische normbeelden bevatten een

esthetische component en waren daarnaast een indicatie van de sociaaleconomische positie.

Ik heb het begrip somatisch normbeeld in verschillende publicaties omgebouwd tot een cultureel normbeeld. Mijn motivatie was dat selecties op basis van normbeelden in diverse maatschappelijke domeinen plaatsvinden: op de arbeidsmarkt, in het onderwijs, op de woningmarkt, in de zorg, in de wetshandhaving, aan de loketten, in de recreatie en ook bij de partnerkeuze. De selecties vinden echter niet alleen plaats op basis van somatiek, maar ook op basis van culturele en morele kenmerken. Sinds Hoetinks introductie van het begrip is de betekenis van de somatiek ‘variabel’ geworden doordat mensen het lichaam versieren met tatoeages of de huid bleken, het haar verven, de oogkleur met lenzen veranderen, en lichaamsdelen met behulp van chirurgie aanpassen. Het uiterlijk is dus te manipuleren, en daarmee ook de betekenis ervan. Bovendien is de maatschappelijke permissiviteit wat betreft het uiterlijk verruimd: de keuze voor een getinte partner staat tegenwoordig zelden ter discussie. Hedendaagse selecties worden minder door het uiterlijk bepaald en steeds meer door culturele elementen.

Normbeelden zijn niet alleen een analytisch concept waarmee selecties worden verklaard, maar schrijven ook voor hoe iemand dient te handelen. In tegenstelling tot de weberiaanse wetenschapsopvatting, waar een scherp onderscheid wordt gemaakt tussen feiten en waarderingen, omvat het begrip

normbeeld beide elementen. Begrippen als echtgenoot, moeder, kind, werknemer, burger, politicus zijn geen neutrale duidingen omdat aan deze rollen impliciet een normbeeld ten grondslag ligt van bijvoorbeeld een goede of slechte echtgenoot, een goede of slechte moeder, een ijverig of lui kind enzovoorts. Een moeder die haar kind verwaarloost is geen 'echte moeder' en kan zelfs uit haar ouderlijke macht worden ontzet. Het normatieve element is een intrinsiek onderdeel van normbeelden. Politieagenten, onderwijzers, uitvoerende ambtenaren aan loketten, personeelsfunctionarissen laten zich bij hun selecties, bewust of onbewust, leiden door culturele normbeelden.

Culturele normbeelden zijn cultureel, wat betekent dat er in elke cultuur andere normbeelden kunnen heersen. Het culturele karakter ervan sluit niet uit dat er variaties zijn in tijd, regio, klassen, geslacht en generaties. Maar iedereen heeft normbeelden, anders zou het daarboven leeg zijn en hebben we te maken met een leeghoofd, nietwaar?

Welnu, ook onderzoekers hebben normbeelden, bijvoorbeeld van de ideale respondent. Die moet de taal van de onderzoeker beheersen, de vragen begrijpen, willen praten, niet jokken en zijn situatie kunnen uitleggen in termen die de onderzoeker begrijpt. Onderzoekers maken dus ook selecties van respondenten.

Onderzoekers hebben nóg een normbeeld. Dat is het dominante mensbeeld in de westerse samenleving dat mensen min of meer rationeel zijn. In

die opvatting is de mens een rationeel denkend en handelend wezen dat over alle vereiste informatie beschikt, calculerend door het leven gaat, maximaal gewin nastreeft, niet wordt gehinderd door tegenstrijdigheden, ambivalentie of morele banden en weinig of geen twijfels heeft. Wij kennen dit mensbeeld als onze oude vriend de *homo economicus*, een individu dat altijd zijn eigen gewin probeert te maximaliseren, maar treffen er in tal van andere disciplines varianten van aan. Dat onderzoekers dit rationalisme aannemen, of preciezer, projecteren op burgers en respondenten, maakt het mogelijk dat we elementen van het maximaliserend individu, zoals het zoeken naar voordelen, kunnen toeschrijven aan anderen. Het ontslaat ons van de verplichting om anderen te begrijpen vanuit hun eigen context, visie en handelen. Het rationele mensbeeld is zwaar bekritiseerd, onder andere omdat, zoals Amartya Sen dat verwoordde, alleen een gek zich zo rationeel zou gedragen. Ook het individualisme dat aan dit mensbeeld ten grondslag ligt heeft onder vuur gelegen. Maar het heeft weinig mogen baten, naar alle waarschijnlijkheid omdat het concept de sociale verhoudingen van een geïndividualiseerde samenleving uitdrukt.

De subjectiviteit van de onderzoeker kleurt het onderzoeksresultaat. En dat kan niet goed zijn, toch? Deze opvatting veronderstelt dat het sociaal-wetenschappelijk onderzoek objectief moet zijn. Dat vind ik voor de sociale wetenschappen een onhaalbaar streven, simpelweg omdat de onderzoeker

zichzelf via constructivisme, ideologische betrokkenheid en normbeelden onvermijdelijk in het onderzoeksresultaat invlecht. Edward Carr had het goed gezien: als je geschiedenis wilt begrijpen, moet je de historicus kennen. Zo geldt ook: als je de weergave van een sociale werkelijkheid wilt begrijpen, moet je weten wie de onderzoeker is. En ik twijfel er ook aan of het verstandig is om objectiviteit na te streven, zelfs als dat mogelijk zou zijn. Want het is een goede zaak wanneer de onderzoeker een subjectieve aansluiting heeft op de onderzoeksgroep. Alleen dan kan hij haar betekenisgeving begrijpen en vertolken. Bij zogenaamd objectief onderzoek ontbreekt deze aansluiting.

In een boek dat is gepubliceerd in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw heb ik betoogd dat de culturele normbeelden van onderzoekers de interpretatie van data sterk bepalen. Het is vergelijkbaar met het gezegde onder economen dat de uitkomst van een model mede of zelfs helemaal wordt bepaald door wat je erin stopt. Anders gezegd: een onderzoeksresultaat is niet alleen afhankelijk van de opzet, de data en dergelijke, maar ook van wat de onderzoeker in zijn hoofd heeft. Zijn mensbeeld, of mentaal model, bepaalt de keuze voor de data, de selecties en de interpretatie ervan. Veel collega's hebben moeite met deze opvatting omdat in een dergelijk perspectief hun gepretendeerde 'onafhankelijkheid' en 'objectiviteit' op de helling komen te staan. Maar het streven naar objectiviteit en onafhankelijkheid is een niet waar

te maken pretentie en een tot mislukken gedoemde imitatie van de natuurwetenschappen.

De afgelopen drie jaar heb ik drie Nederlandstalige boeken gepubliceerd, waaronder een roman, die veel van de zojuist besproken problemen in de sociale wetenschappen impliciet aan de orde stellen. Deze boeken hebben alle drie te maken met mijn leefwereld.

In de geschreven versie van deze rede illustreer ik aan de hand van deze drie boeken, die onder andere in de VU-boekhandel op de begane grond verkrijgbaar zijn, enkele wetenschappelijke leerstukken die wringen met de ervaring uit de leefwereld. Hier beperk ik me tot de roman die gaat over de keerzijde van integratie. In het boekje dat u straks ontvangt, geef ik meer voorbeelden en ga ik in op de beperkingen van kwantitatieve studies.

Maar eerst de vraag: waarom een roman? Het voornemen om een roman te schrijven ontstond nadat ik in de loop van verschillende onderzoeken naar de Rotterdamse onderklasse moest constateren dat het gedrag van mensen niet overeenkwam met de normbeelden die mijn collega's en ik bezaten. Wat mij destijds vooral opviel was de aanwezigheid van specifieke mensbeelden en het gemak waarmee wij, ambtelijke onderzoekers, eigenschappen toeschreven aan de huishoudens aan de onderkant van de samenleving, ongeveer zoals de belastingdienst deed tijdens de toeslagenaffaire. Veel collega's waren zich

nauwelijks bewust van hun normbeelden en vonden hun wijze van toeschrijven normaal. Dus als iemand door een administratieve fout meer geld ontving dan waar hij of zij recht op had en dat geld opmaakte, dan interpreteerden mijn collega's dat gedrag als rationeel nagestreefd gewin. En zo kwamen zij tot de kwalificatie dat mensen fraudeerden, dat zij niet wilden werken, of dat zij anders waren dan zij zich voordeden. Een eenmaal toegekende eigenschap bleef aan hen kleven, dat wil zeggen, de mensen veranderden weinig.

Wij beseften niet dat wij onszelf schuldig maakten aan het verfoeilijke essentialisme door de mensen te bevriezen in de aan hen toegeschreven eigenschappen. De veranderlijkheid van mensen, hun onwetendheid, de inconsistentie van hun gedrag, hun stekelige routine, deze en andere aspecten van hun leven lieten zich niet in een wetenschappelijk genre gieten dat zich vooral kenmerkte door strakheid, logische ordening en rationaliteit. De rigiditeit, zo kenmerkend voor de wetenschap, werkte als een mal waarin de sociale werkelijkheid werd geperst. In een roman daarentegen was het mogelijk om twijfels en ambivalenties, gemengde gevoelens, veranderingen van inzichten en standpunten, vooruitgang en neergang te laten zien. Anders gezegd, een roman kon de beperkingen van de wetenschap overstijgen en de werkelijkheid accurater weergeven.

De prijs van geluk, de roman, gaat over een Hindostaans echtpaar dat in de grote migratiestroom voorafgaand aan de onafhankelijkheid van Suriname in

1975 met drie kinderen van het Surinaamse platteland naar Nederland vertrok. Het gezin vestigde zich in Den Haag. Daar werd een vierde kind geboren. Het was een klassiek gezin: de man, we noemen hem Boyke, werkte als loonarbeider; de vrouw, zij heette Kamla, verzorgde en begeleidde de kinderen, vooral in hun schoolwerk. Kamla kreeg in haar integratie bijstand van de Hollandse buurvrouw Marijke, die een levenslange band met het Hindostaanse gezin ontwikkelde en model stond voor de autochtone Nederlanders. In het integratieproces deden zich tal van politieke en culturele fricties voor, maar die lieten geen noemenswaardige sporen na. In de jaren zeventig en tachtig ontwikkelden Hindostanen in Den Haag hun etnische gemeenschap, met onder andere tempels en moskeeën, radiostations, videotheken, toko's en alles wat nodig was om je thuis te voelen in een vreemde omgeving. De simultane gemeenschapsvorming en integratie heb ik in de roman historisch en antropologisch beschreven.

In deze context groeiden de kinderen op. Het waren vier verschillende karakters die zich in verschillende netwerken bewogen. De oudste zoon was een stereotiep braaf Hindostaans kind, de tweede zoon had een gemengde vriendenkring, het derde kind, de dochter, was recalcitrant en had veel kritiek op Hindostanen (terwijl haar vader veel kritiek had op Nederlanders), het vierde kind was het verwende broertje dat iedereen wist in te palmen. Zij groeiden respectievelijk op in de Hindostaanse cultuur, de stedelijke jeugdcultuur, de

Hollandse cultuur en in de mengelmoes van de bestaande culturen. De kinderen kwamen goed terecht. Ze volgden allemaal een hbo- of een universitaire opleiding, trouwden en kregen zelf kinderen. Ze woonden in Den Haag en omgeving en bezochten hun ouders regelmatig, vooral in de weekeinden. En dan was het feest.

Het algemene oordeel van zowel Hindostanen als autochtone Nederlanders was dat de ouders zich gelukkig moesten prijzen, want alle kinderen waren goed terechtgekomen. De ouders waren dus geslaagd. Maar moeder Kamla ervaarde dat niet zo. Als de kinderen thuiskwamen, spraken ze meer met elkaar en over zaken die hun moeder niet begreep. De aandelenbeurs, bijvoorbeeld, merkkleding, vakanties in Italië, Ajax. Kamla zat erbij, maar had geen contact meer met de kinderen. Haar wanhopige pogingen om het contact met haar kinderen te herstellen, door bijvoorbeeld te koken en aan te bieden op de kleinkinderen te passen, hadden niet het effect waarop zij hoopte. Langzaam drong het besef tot haar door dat ze haar kinderen 'kwijt' was, dat dit de keerzijde was van geslaagde integratie, dat elk geluk een prijs heeft.

Door de teleurstelling in haar kinderen en door het verlies van het contact met hen belandde ze in een depressie. Ja, ze was een geslaagde moeder, maar de vervreemding, de prijs die ze voor het succes van haar kinderen betaalde, was ongekend.

Wat leert deze roman ons? Ik beperk me tot drie samenhangende elementen. Het eerste is dat wij hier, anders dan in het reguliere onderzoek naar sociale stijging of vooruitgang, niet zozeer te maken hebben met individuele prestaties, maar eerder met een resultaat waarbij meerdere mensen zijn betrokken. Vooral in het onderwijs worden resultaten als individueel gezien, maar we weten dat ouders bijvoorbeeld betrokken zijn bij de huiswerkbegeleiding. Waar ouders die begeleiding niet kunnen doen, kopen ze bijlessen in. Scholen mobiliseren de ouders om toezicht te houden op leerlingen en om hen bij te sturen, maar trekken de eer naar zich toe als het goed gaat. We kennen de mantra: als het goed gaat met het kind, dan is de school goed; gaat het slecht, dan ligt het aan het thuismilieu. Het individualistische mensbeeld geeft dus een onjuist beeld van sociale stijging.

Het tweede punt is dat voor succes vaak een prijs wordt betaald die niet wordt gezien omdat het blikveld is gericht op het individu. De inzet van de omgeving, met name van ouders, oudere broers/zusters en vrienden, wordt zelden verdisconteerd in de resultaten. We zien deze individualistische optiek terug in de vragenlijsten, in de beoordeling van schoolresultaten, in de exploratie van aspiraties en in beroepskeuzen. Zelden worden die breder getrokken om zichtbaar te maken waar de input vandaankomt en hoe die zich verhoudt tot de individuele inzet. Ik zeg niet dat alle resultaten altijd zijn terug te voeren op de inzet van anderen, dus dat het individu er geen bijdrage aan levert

– maar ik zeg wel dat achter individuele resultaten vaak andere mensen schuilgaan die offers brengen en resultaten mogelijk maken, al was het maar door het desbetreffende individu te stimuleren, financiële middelen ter beschikking te stellen of werkzaamheden over te nemen.

Het derde punt is dat de prijs voor behaalde resultaten varieert per sociaal milieu of sociale klasse, als je het zo wilt noemen. Laaggeschoolde ouders zijn minder in staat om kinderen te steunen in hun schoolwerk. Ook als ze voor bijlessen willen betalen kunnen financiën een beperking vormen. En laten we niet vergeten dat aspiraties in lagere sociaaleconomische milieus ook lager zijn, waardoor de inzet en de doelen minder opvallen. Desondanks zien we in de hele naoorlogse wereld een enorme opwaartse sociale mobiliteit, vooral bij migranten in westerse samenlevingen. Deze mensen hebben een lange weg afgelegd en hebben zich meer moeten inspannen om hetzelfde resultaat te bereiken als mensen uit hogere sociaaleconomische milieus. De verschillen in betrokkenheid van verschillende personen in maatschappelijke resultaten, de prijs die daarvoor betaald wordt, de afgelegde afstand en de extra inspanning om hetzelfde niveau te behalen, komen in het onderzoek naar sociale integratie nauwelijks

Ik wijs er tot slot op dat deze ervaring niet alleen geldt voor buitenlandse migranten. De binnenlandse migranten uit de Achterhoek, het Noorden van Nederland of uit Limburg die naar het westen van het land trokken, hebben ook vergelijkbare processen van ontworteling, herintegratie, en vervreemding

gekend. Er zijn natuurlijk verschillen in uitkomsten tussen groepen en individuen daarbinnen, maar de onderliggende boodschap, dat integratie en sociale stijging, een prijs hebben die niet wordt gezien door de sociale wetenschap, blijft overeind staan.

Dames en heren, aan het eind gekomen van mijn relativiserende opmerkingen over wetenschap en onderzoek rest mij een dankwoord uit te spreken. Hoewel mijn rede is gebaseerd op ervaringen die zijn opgedaan tijdens een langere academische loopbaan, beperk ik mij tot de direct betrokkenen bij deze leerstoel. Dan past het om te memoreren dat de Vrije Universiteit deze leerstoel heeft willen accommoderen, waarvoor dank. Mijn erkentelijkheid gaat ook uit naar het bestuur van de Stichting Leerstoel Lalla Rookh, die de leerstoel in het leven heeft geroepen. Een belangrijk wapenfeit van de leerstoel was de organisatie van een zeer geslaagde internationale conferentie over nieuwe perspectieven op de Indiase diaspora, in samenwerking met het *Institute of Social Studies* en mogelijk gemaakt door de toenmalige Haagse wethouder Rabin Baldewsingh. Daarvoor dank. En ook dank aan alle vrienden, en vooral aan tegenstanders, die mijn denken de afgelopen jaren hebben gescherpt. Het is een cliché om het gezin te bedanken, maar ik kan niet ontkennen dat dat door mijn werkverslaving veel heeft moeten inleveren.

Ik heb gezegd!